

A MAGYAR NYELVTANOKTATÁS PROBLÉMÁI¹

A XXI. században a magyar nyelvtanoktatás átalakulóban van: a tantervek a grammatika oktatásáról a kommunikáció, a nyelvhasználat oktatására helyezik a hangsúlyt. Ennek ellenére a tantervekben megjelenő nyelvszemlélet a nyelvi egynormájúságból indul ki, a nyelvtanoktatás nyelvi célja kizárólagosan a standard nyelvhasználat kialakítása. A tantárgy tartalmi célja azonban továbbra is a grammatika oktatása.

Ebben az írásban a standard és a nyelvváltozatok problémájára nem térünk ki, hanem a grammatika egy területének oktatását szeretnénk más megközelítésben bemutatni a *Nyelvtanoktatás kicsit másképp* (Kozmács–Vančo, 2023) című munkafüzetünk egy részletének alapján.

A továbbiakban a szó és a szóalak tanításának problémájával foglalkozunk.

A SZÓ ÉS A SZÓALAK TANÍTÁSÁNAK PROBLÉMÁJA

Ha megkérdezzük a tanulóktól, hogy milyen szavak vannak abban a mondatban, hogy

A kutyáinkat megetettük a kertekben.

akkor válaszként általában azt kapjuk, hogy a mondatban szereplő szavak a *kutyáinkat, megetettük, kertekben* és esetleg az *a* névelő.

Azonban ebben a mondatban a *kutya*, a *megeszik* és a *kert* szavak szerepelnek. A *kutyáinkat, megetettük, kertekben* ugyanis nem SZAVAK, hanem SZÓALAKOK.² Fontos és érdemes a SZÓ és a SZÓALAK fogalmának megkülönböztetése. A tankönyvekben nem szerepel a SZÓ, ill. a SZÓALAK definíciója, s ezért fordulhat elő, hogy a tanulók minden értelmes hangsort – akár szóról, akár szóalakra van szó – szóként azonosítanak, és SZÓALAKOKAT (pl. *kutyáinkat*) adnak meg szó (itt: *kutya*) helyett.

Nem érdemes a szó tudományos definícióját megadni. Ennek legfőbb oka, hogy a szó nyelvészeti értelemben legalább négyféleképpen definiálható: létezik 1) fonológiai, 2) lexikai, 3) morfológiai és 4) szintaktikai szó. Egyértelmű, hogy a közoktatás semelyik szintjén nincs értelme ezeknek a tudományos terminusoknak a bevezetésének. A mi számunkra – az oktatásban – elégséges az a megkülönböztetés, hogy

- 1) a SZÓ az olyan valami, amit a szótárban találhatunk meg,
- 2) a SZÓALAK meg olyan valami, amit a mondatban találhatunk meg.

Ez a megkülönböztetés azért fontos és lényeges, mert minden emberi nyelvre vonatkozóan igaz megkülönböztetésről van szó.

Tudjuk, hogy a mondatban a szavak egymással kapcsolatba kerülnek, és ezeket a kapcsolatokat a nyelvek valamilyen módon jelölik. A magyar mint egy flektáló jelenségeket is mutató, alapvetően agglutináló nyelv, a mondatban **toldalékolja** a szavakat.

Nyelvtankönyveink a magyar szavak todalékolásáról egyöntetűen azt tanítják, hogy a szavakhoz háromféle todalékot tudunk kapcsolni. A tankönyvek állítása – miszerint háromféle todalék van a magyar nyelvben: képző, jel, rag – nem felel meg a valóságnak. A todalékoknak csak két kategóriája van:

- 1) az egyik típusú todalékkal új szavakat hozunk létre, ez a KÉPZŐ;
- 2) a másik típusú todalékkal pedig a mondatba elhelyezett szavakat látjuk el, a magyarban erre két todalék szolgál: a JEL ÉS RAG.

Az KÉPZŐK tehát SZAVAKAT hoznak létre, míg a JELEK és a RAGOK SZÓALAKOKAT hoznak létre. Ez is egyszerű és hasznos tudás, mivel ez a két todaléktípus (szóalkotó és szóalakalkotó, azaz deriváló és konjugáló todalék) található meg minden emberi nyelvben.

Ezt a tudást a munkafüzetünkben a következő formában próbáljuk meg átadni a diákoknak:

A szavakat a szótárban találjuk. Minden szónak van szótári alakja és van szótöve. Például az *alma* szó szótári alakja *alma*, töve pedig *almá-*, **mivel todalékokat ehhez az alakhoz illesztjük hozzá:** *almá-s, almá-t, almá-k, almá-im*; az *asztal* szó szótári alakja *asztal*, töve pedig: *asztal-*: *asztal-tól, asztal-ok, asztal-os*. Egy szónak több töve is lehet, azaz egyes todalékokat az egyik, más todalékokat a másik tőhöz kapcsoljuk. Például a *bokor* szónak töve lehet a *bokor-* és a *bokr-* is: *bokor-ban, bokr-ot*.

¹ Készült a VEGA 1/0316/21-es számú, Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés szlovák–magyar kétnyelvű környezetben megnevezésű projekt keretében

² Valójában a mondatban szereplő szóalakok így néznek ki: a *kutyáinkat, megetettük a kertekben*. Ebben az írásban a névelőnek mint SZÓALAKOT alkotó elemnek a problémájára nem térünk ki.

A magyar nyelvben a szavak két típusú toldalékot kaphatnak.

1. Toldalékok, amiknek a segítségével a **szavakból mondatok** csinálunk.

Kutya bolt megy. – Ez így nyelvtanilag nem helyes mondat a magyar nyelvben.

Kutyák boltba mentek. – Ez nyelvtanilag helyes mondat.

A mondatba tett szavakhoz kétféle toldalék járul a magyar nyelvben. Az egyik toldalékfajta a **JEL**, a másik a **RAG**. Fontos emlékezni rá, hogy **a mondatban** minden önálló mondatrészt kifejező főnévhez és ígéhez mindig járul JEL és RAG.

2. Toldalékok, amelyekkel **egy szóból új szót** alkotunk.

A szóalkotásban használt toldalék a **KÉPZŐ**. Amikor egy szóhoz egy képzőt toldunk, **ÚJ SZÓ** keletkezik, amely a szó-tárba is bekerül:

kutya – kutyás

Még egyszer: amikor a szót (legyen az egyszerű, egy darabból álló, vagy bármilyen bonyolult szerkezetű) mondatba teszünk, ott mindig kap **JEL**et és **RAG**ot. A **JEL** és a **RAG** használatával **SZÓALAK** keletkezik. A szótárban tehát **szó** található, a mondatban pedig mindig **szóalakkal** találkozunk.

Az ige **JEL**ei lehetnek például: a múlt idő jele (áll-**t**-am, olvas-**t**-am), a feltételes mód jele (áll-**né**-k, olvas-**ná**-m), a felszólító mód jele (áll-**j**-ak, olvas-**s**-am).

A főnév, melléknév, számnév **JEL**ei lehetnek: a többes szám jele (autó-**k**), a birtokos személyjelek (kocsi-**m**, kocsi-**ja** stb.) és a birtokjel (egér-**é**).

Az ige ragjai a számot és személyt jelölő ragok (könyvet olvas-**ol**; könyvet olvas-**nak** stb.), a névszók ragjai az esetragok (szobá-**ban**, szobá-**ból**, szobá-**t** stb.).

A mondatban lehet olyan szóalak is, amin nincs olyan jel vagy rag, ami hallható hangalakkal rendelkezik. A **Péter siet a barátjához** mondatban az egyik ilyen a **Péter** szóalak. Azt ugyanis, hogy éppen **Péter** siet és nem a barátja, onnan tudjuk, hogy a **Péter** szónak nincs hallható ragja a mondatban. Azt, hogy a **siet** ige jelen idejű egyes szám 3. személyű, onnan tudjuk, hogy nem az van a mondatban, hogy **sietek** vagy **sietsz** vagy **sietünk** vagy **siettek** vagy **sietnek** vagy éppen **sietett**. Gondolj bele: ha van 5 egyforma labdánk, nem kell mindre ráírni a tulajdonosa nevét. Az egyik maradhat felirat nélkül, s épp arról lehet tudni, hogy mondjuk az a tied, hogy nincs rajta a név 😊.

Ez a szöveg valójában csak tájékoztató jellegű, ugyanis sok olyan gyakorlat szerepel a könyvben, amelyeknek a segítségével rutinná lehet tenni a szó és szóalak megkülönböztetését. Két példa:

a) **Szó vagy szóalak?** Döntsd el, hogy az alább dőlt betűvel leírt hangsorok közül melyik nem szerepelhet szótárban, **CSAK** mondatban, azaz melyik biztosan **szóalak**. Emlékezz rá, hogy a **szóalakban** mindig van JEL vagy RAG. Színezd át a szóalakokat pirossal!

bátortalant, számításai, keresne, jogászok, kevélység, tudós, vidámabb, számoltunk, kéz, kezek, kezes, kezec, kézhez

(Megoldás: **bátortalant, számításai, keresne, jogászok, kevélység, tudós, vidámabb³, számoltunk, kéz, kezek, kezes, kezec, kézhez**)

b) Keressétek meg a következő **szóalakokban** a toldalékot, és válasszátok el a szótötőtől! Így csináld: **kertje, almájába, ablakainkból, lámpák, lámpás = kertje, almájába, ablakainkból, lámpák, lámpás**. Azért így, mert a **lámpás** szó nem öltözött jelmezbe

igyekszünk, városokból, nevettek, sokat, vékonyabb, nevetséges, illatosan

(Megoldás: **igyekszünk, városokból, nevettek** [ők nevettek' vagy 'ti nevettek'], **sokat, vékonyabb, nevetséges, illatosan**)

A munkafüzetünkben részletesen foglalkozunk a szavak szerkezetével, gondot fordítottunk arra, hogy a tanulók felismerjék, hogy a szavaknak igen bonyolult szerkezete is lehet. A szó szerkezetét tekintve lehet egyszerű, azaz egyetlen darabból álló, vagy bonyolult szerkezetű, azaz több darabból álló. A szavak szerkezetére, elemeire bontására a munkafüzet a következő jól alkalmazható, kipróbált módszert javasolja:

A szavak szerkezete is különböző lehet. Most először azt fogjuk gyakorolni, hogy milyen a szavak szerkezete.

A szavak lehetnek

1. **egy darabból = egy elemből állók,**

2. **több darabból = több elemből állók = képzett szavak és összetett szavak.**

Most a több darabból, több elemből álló szavakkal fogunk gyakorlatokat végezni.

a) Állapítsd meg, hogy az alábbi szavak, szótövek hány részből állnak! Csoportosítsd a szavakat az alábbi táblázatba! Segít, ha megfigyeled a táblázatban szereplő példát. Ne feledd, a képző is szódarab vagy másként szóelem. Színezd ki a képzőt is!

teremt, teremtés, kert, kezes, kérés, út, zongorázik, kéz, kér, utas, kertész, zongora

Megoldás: **teremt, teremtés, kert, kezes, kérés, út, zongorázik, kéz, kér, utas, kertész, zongora**

Az alapos gyakorlás végeztével tudjuk levonni a megjegyzendő tkp. tanulságot:

³ A melléknév középfokának -bb alakja az iskolai nyelvtanok szerint jel, ezért fogadjuk el itt is szóalaknak. Más nézet szerint – és mi magunk is ezen a nézeten vagyunk – a -bb nem jel, hanem képző.

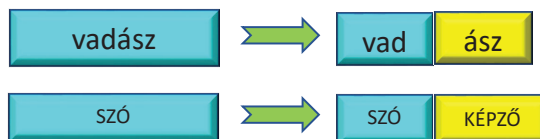
A szavak állhatnak tehát egy darabból, de két darabból is.

1. Ha egy darabból áll a szó, akkor így néz ki:

2. Ha két darabból van, akkor a szó szerkezete kétféle lehet:

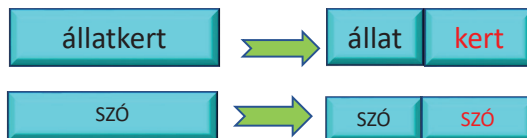
Az egyik ilyen:

Az ilyen szerkezetű szavak a **képzett szavak**.

A szó szerkezete lehet ilyen is, ez a másik lehetőség:

azaz a szerkezete:

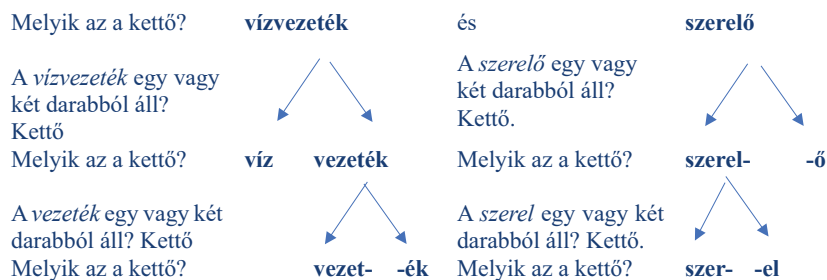
Az ilyen szavakat **összetett szavaknak** hívjuk.

Természetesen vannak szavak, amelyek valójában kettőnél több darabból vannak összerakva. Ilyen például a *személygépkocsi* szó. Figyeljük meg, hogy ez a szó ugyan három darabból áll, de most is egyszerre csak két darabból tudjuk összerakni: (személy)+(gépkocsi), hiszen nem úgy rakjuk össze ezt a szót, hogy személy + gép + kocsi, és nincsen olyan sem, hogy személy+gép + kocsi, csak olyan van, hogy személy+gépkocsi.

Ez után az alapozás után igen egyszerű a bonyolultabb szerkezetű szavak felbontása. Ugyanis az elemzés során minden esetben csak azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy az adott szó egy darabból vagy két darabból áll⁴ (vigyázzunk, akárhány darabból áll, mindig ez az első kérdés!).

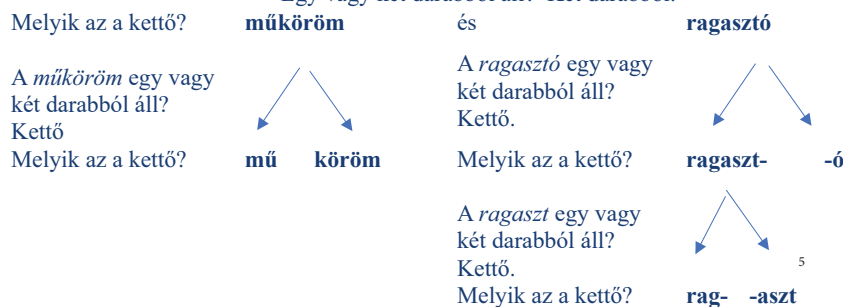
Lássuk ezt a példát:

vízvezeték-szerelő
Egy vagy két darabból áll? Két darabból.

És mi a helyzet a *műkörömragasztó* szóval?

Egy vagy két darabból áll? Két darabból.

⁴ Egy 4. osztályos tanulót nagyjából 15-20 perc alatt lehet ezzel a módszerrel megtanítani a szavak elemekre bontására, miközben természetesen nem tudja a képzőket a nevéükön megnevezni.

⁵ A tanulók azt fogják mondani, hogy egy darabból áll, jöllehet vö: *rag+aszt*, hisz *ragad* = *rag+ad*. Természetesen ezt az elemzést nem várjuk a diákoktól. Ez (az ún. passzív tövek kérdése) is egy olyan területe a magyar nyelvtannak, ami nem kerül elő a tankönyvekben: *for-og*, *for-[o]g-at*, *for-d-ít*, *for-d-ul...*

Láthatjuk, ez egy igen egyszerű és jól követhető algoritmus, amely összesen két rekurzív kérdést tartalmaz. Amennyiben az első kérdésre a válaszunk az, hogy két darabból áll az adott szó, akkor fel kell tennünk a második kérdést: melyik az a kettő? Majd mindaddig újra fel kell tennünk az első kérdést, amíg a válasz az, hogy kettő. Amennyiben az adott szó egy darabból áll, végére értünk az algoritmusnak.

Talán mindebből az is kiderült, hogy a szavak, szóalakok morfémákra bontása – hiszen valójában ezt végezzük el – nem azért tanítandó tananyag, hogy a tanulók a szóalakokat morfémákra tudják bontani. Ez ugyanis önmagában nem fontos tudás, lényegtelen ismeret. A módszer elsajátíttatása a fontos, az, hogy bemutassuk, jó módszerrel egy bonyolult problémát is igen gyorsan és eredményesen meg tudunk oldani.

Nézzük például az *elkelkáposztásítottalanítottabbakat* szóalak felbontását.⁶

A felhozott példa ugyanis két részből áll (mint minden szóalak): 1. magából a mondatba helyezett szóból, 2. a mondatba helyezést segítő részből, azaz

elkelkáposztásítottalanítottabb akat

A mondatba helyezést a tárgy ragja (-at) és a többes szám jele segíti (-ak). Fontos: minden szóalakban minden esetben legalább egy jelet és csupán egy ragot fogunk itt találni!

Maga a szó is két részből áll:

elkelkáposztásítottalanított abb

A középfok jele előtti rész is két részből áll:

elkelkáposztásítottalanított ott

A befejezett melléknévi igenév képzője előtti rész is két darabból áll:

el kelkáposztásítottalanított

Az igekötő nélküli rész is két darabból áll:

kelkáposztásítottalanított

Az igeképző előtt álló rész is két darabból áll:

kelkáposztásított talan

A fosztóképző előtt is két részből áll a szó: *kelkáposztásított+ott*, majd *kelkáposztásított*, aztán *kelkáposztásított+s*, és végül *kel+káposzta*.

A teljes elemzés tehát:

1.	<i>elkelkáposztásítottalanítottabb</i>		<i>akat</i>
2.	<i>elkelkáposztásítottalanított</i>		<i>abb</i>
3.	<i>elkelkáposztásítottalanított</i>		<i>ott</i>
4.	<i>el</i>	<i>kelkáposztásítottalanított</i>	
5.	<i>kelkáposztásítottalanított</i>		<i>ított</i>
6.	<i>kelkáposztásított</i>		<i>talan</i>
7.	<i>kelkáposztásított</i>		<i>ott</i>
8.	<i>kelkáposztásított</i>		<i>ított</i>
9.	<i>kelkáposztásított</i>		<i>s</i>
10.	<i>kel</i>	<i>káposzta</i>	

Azt láthatjuk, hogy egy mondatban szereplő szóalak morfémákra bontása tehát nem előlről és nem hátulról kezdve történik, hanem a szóalak két fő részének szétválasztásával: TŐ + (mondatba helyezést segítő) TOLDALÉKok. A toldalékokat tartalmazó rész mindig kettő részre bontható, s azt látjuk, hogy a TŐ is mindig kettő részre bontható, legyen bármilyen bonyolult (leszámítva azt az esetet, amikor egy részből áll csupán).

A módszer kipróbált és bevált. A mumust így lehet szelíd játszótárrá változtatni.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Kozmács István–Vančo Ildikó: *Nyelvtanoktatás kicsit másképp. Oktatási segédanyag a magyar nyelvtan oktatásához a 10–12 éves korosztály számára.* Europica varietas 173. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2023.

⁶ A mondat, amiben ez a szóalak szerepelhet, lehet például ez: Legjobban az *elkelkáposztásítottalanítottabbakat* imádom.